

CSEPREGI ZOLTÁN

Bibliotheca Nationis Hungariae

A Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár mint a kora újkori evangélikus peregrináció lenyomata

Az alapító személye és a gyűjtemény létrejötte

A *Bibliotheca Nationis Hungariae*, más néven a Magyar Könyvtár alapítója a 17. században peregrinusként érkezett Németországba, mint sok más magyar diák. Ráadásul exuláns is volt, aki vallási okokból költözött Magyarországról Németországba, az evangélikus Wittenbergbe.

Georgius Michaelis 1640-ben született a Bars megyei Stein¹ bírójának fiaként. Ezután Bártfán, Késmárkon, Kassán tanult, és végül az Eperjesi Collegium hallgatója volt. Michaelis 1671-ben, 31 évesen kezdte meg tanulmányait a német egyetemeken: először a boroszlói akadémiai gimnázium diákja lett. A magyarországi üldözések miatt Michaelis úgy döntött, hogy nem tér vissza Magyarországra, és nem ott keres állást – ami számára ekkor reménytelen vállalkozás is lett volna –, hanem Wittenbergbe megy. Itt találkozott a magyarországi száműzöttek viszonylag nagy közösségével. Ezek között egyaránt voltak teológusok és világiak, illetve az ezekre a pályákra készülő diákok.

Egy gyors kvantitatív vizsgálat egyértelműen Wittenberget azonosítja a 17. századi magyarországi emigráció első számú központjaként. Az alábbi táblázatokban két viszonylagos „békeév”, 1669 és 1680 adatai keretezik az emigráció felfutását jelentő 1674 és 1679 közötti időszakot. E „békeévekhez” képest a három forráscsoportból² nyerhető adatok mennyisége 1674–1679 között minimum megduplázódik, de időnként megsokszorozódik. A központok rangsorolásában segít a táblázat összes adatából számolt „kumulált mutató”.

	Wittenberg						kumulált mutató: 286		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674–79
Szögi 2011	8	14	19	20	14	13	20	9	100
RMK III	18	15	13	22	44	24	29	19	147
IAA	0	15	0	11	2	0	11	0	39

1. táblázat

¹ A szülőfalu azonosítása nem lezárt kérdés, a megoldási kísérletek között előfordul Saskóvárálja, Alsókemenec és „Alsókő” is.

² SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltára, 2011; SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, III, Budapest, MTA, 1898; *Pótlások, kiegészítések, javítások*, szerk. BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, 1–5, Budapest, OSZK, 1990–1996; LATZKOVITS Miklós et al., *Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, 2003–2025, DOI: 10.14232/iaa. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

Wittenberg első helyét magyarázza egyrészt a peregrinációs hagyományban kialakult presztízse: az egyetemválasztást családi tradíciók és a diákok tudatában kialakult eszmei térkép jelentősen befolyásolták. Másrészt befogadó jellege és infrastrukturális szervezetsége is:³ a diákváros alkalmas volt rá, hogy az exulánsok itt hosszabb-rövidebb időt eltöltsenek, akár az egyetemre felnőttként is beiratkozva. A kutatásban vitatott kérdés, hogy a 17. század második felében mennyiben volt itt a magyarországi diákságnak intézményesült szervezete (azaz a magyar coetus megszűnése és a magyar könyvtár megalapítása között: 1613–1725),⁴ de az egyetemet kiszolgáló intézményrendszerre (például a nyomdákra) az emigránsok mindenképp támaszkodhattak.

A wittenbergitől jelentősen elmaradó mértékben, de hasonló mintázatot mutat a magyarországi diákok által ekkoriban hagyományosan látogatott többi evangélikus egyetem is: Altdorf, Jéna, Königsberg, Lipcse, Strassburg, Tübingen. Közülük Lipcse emelkedik ki, megszerezve a második helyet a rangsorban. Lipcse mint vásár- és nyomdaváros, azaz mint közlekedési és kommunikációs csomópont kínált az emigránsok számára kiváló lehetőségeket (kumulált mutató: 131).

Hasonló vizsgálatra érdemesek azok a városok is, melyek ún. akadémiai gimnáziumoknak köszönhetően váltak korábban a diákmobilitás, az ún. gyászévtizedben pedig a kivándorlás célpontjaivá. Földrajzi közelségük és nyelvi-kulturális hasonlóságuk miatt Szilézia és Lausitz hagyományos célpontja volt az Észak-Magyarországról érkező diákoknak és menekülteknek. Az otthon maradottakkal való egyszerűbb kapcsolattartás az 1670-es évek evangélikus emigránsai számára is fontos szempont volt, sokan meg sem próbáltak továbbmenni, hanem itt igyekeztek gyökeret verni, vagy a szomszédságon belül költöztek várossal várossra. Természetes, hogy Boroszló mint nagyváros gyűjti itt össze a legtöbb adatot. Az iskolázásra vonatkozó első adatsort ráadásul gondolatban meg is szorozhatnánk kettővel, hiszen Boroszló két rangos iskolája, az Elisabeth- és a Maria Magdalenengymnasium közül csak az utóbbiból maradt fenn diáknévsor.⁵ A város főtemploma, az Elisabethkirche – Michaelis által is látogatott – akadémiai gimnáziumába is valószínűleg hasonló tömegben iratkoztak be magyarországiak.

	Boroszló (Wrocław)						kumulált mutató: 112		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674–79
Szögi 2020	5	20	15	17	10	7	10	4	83
RMK III	0	1	0	2	4	2	2	1	11
IAA	0	0	1	2	0	9	6	0	18

2. táblázat

³ Vö. *Early Modern Diasporas: A European History*, ed. Mathilde MONGE, Natalia MUCHNIK, London – New York, Routledge, 2022.

⁴ Heinrich KRAMM, *Wittenberg und das Auslandsdeutschum im Lichte älterer Hochschulschriften*, Leipzig, Harrassowitz, 1941, 132.

⁵ Szögi László, *A breslaui (1530–1693) és a görlitzi (1586–1685) akadémiai gimnáziumok magyarországi hallgatói*, Gerundium, 2020/3–4, 169–196.

Amikor Georgius Michaelis 1675-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre, találkozott egykori tanáraival, az eperjesi Samuel Pomariusszal, a késmárki Johann Melczellel és az ifjabb Elias Ladiverrel. A Bartholomaeides által kiadott, Wittenbergben tanuló magyarok listáján 1675. május 5-e alatt szerepel: „Georgius Michaelis, Steinensis Hung.” néven.⁶ Michaelis később, házasságkötése után a Cassai magyar családnevet illesztette a nevéhez, amit nem annyira felvett származási névként, mint családjának megkülönböztető ragadványneveként érdemes értelmezni, ez a név ugyanis előfordul magyarországi rokonságában. Tudatos döntés volt viszont részéről a magyar névforma választása: hiszen ez megkülönböztette a németországi Michaelisek tömegétől. Nyomtatott írásai 1687-től kezdve „Georgius Michaelis Cassai Hung.” név alatt jelentek meg.

Cassai Wittenbergben hat évig végezte tanulmányait. Ehhez pártfogójától, Georg Hebertől kapott anyagi támogatást. Jóindulattal volt hozzá a wittenbergi egyetem rektora, Johann Andreas Quenstedt is, aki több magyarnak szállást és ellátást biztosított, valamint találkozókat tett lehetővé számukra a házában.⁷ Cassai kezdetben igen nehézkes pályafutása végül is nagy sikerrel zárult: miután 1681-ben magiszteri fokozatot szerzett, 1702-ben a filozófiai kar assessorává nevezték ki, ahol 1712-ben dékánként is működött. Összesen 50 évig dolgozott a wittenbergi egyetemen. Szülőföldjére, Magyarországra soha nem tért vissza. Amikor Cassai 1725-ben meghalt, túlélte feleségét és öt gyermekét. Teljes vagyonát a Wittenbergben tanuló magyarokra hagyta. Ebbe beletartozott könyvtára is, amelyről a hallei Universitäts- und Landesbibliothekben (ULB) és a hallei Universitätsarchivban (UAH) ma is őrzött végrendeletében úgy rendelkezett, hogy azt magyar diákjai javára és épülésére ajánlja fel.⁸

Kéziratgyűjteményt is hagyott hátra, amely főleg wittenbergi tanárainak, diáktársainak és tanítványainak leveleit, valamint saját jegyzeteit tartalmazta a hallgatott előadásokról és prédikációkról.⁹ Több mint 5000 aranyforintnyi vagyonából alapítványt

⁶ Ioannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoriae Vngarorum qui in alma condam vniversitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pest, Trattner, 1817, 178–181.

⁷ FITZ József, *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek = Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin: Dem Andenken Robert Graggers gewidmet*, Berlin–Leipzig, de Gruyter, 1927, 122–145, itt 127.

⁸ „Bibliothecam quoque meam utilitati et aedificationi Alumnorum Pannonum consecro.” Testamentum Cassaianum Renovatum et Temlinianum, ULB, Ung. Ms. 28b: 30. Közli: RAFFAY Sándor, *A hallei magyar könyvtár*, Theologiai Szaklap, 1913, 244–261, itt 245; RAFFAY Sándor, *A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos magyar könyvtár*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1914, 54–59, itt 54–55. A hallei Universitätsarchiv a végrendelet több (latin és német) változatát és hitelesített másolatát őrzi: UAH, Rep. 2.161, Acta. Das von Georgio Michaelis der Philosophischen Facultät Adjuncto gemachte Testament, und die darinnen enthaltene Stiftung eines Stipendii betr. 1724–1726. Pálffy Miklós katalógusában ezek még az Ung. Ms. 28b és 28e jelzeteken szerepelnek, de időközben átkerültek a Magyar Könyvtárból a levéltári állományba. Fitz József egy német változat szövegét közli tanulmányában.

⁹ Az ULB ma ezeket Ung. Ms. jelzettel és a Reinhold-, valamint a Pálffy-katalógus számozását követve tartja nyilván: Heinrich REINHOLD, *Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1913, 490–499; PÁLFFY Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle, Niemeyer, 1965.

hozott létre: ezt magyarországi diákok ösztöndíjaira fordították, kezdetben Wittenbergben, majd a wittenbergi és a hallei egyetem összevonása (1817) után Halléban (1944-ig a kamatoktól és az igénylők számától függően évente mintegy 10 magyarországi diák részesülhetett belőle).¹⁰ Cassai végrendelete szerint kamatozó vagyonának egy részét szintén a könyvgyűjtemény fenntartására és gyarapítására kellett fordítani.

A Cassai-alapítványba idővel beolvadtak a (részben korábbi eredetű) kisebb összegű hagyatékok és ösztöndíjak is, így a Kubinyi Kristófné Géczy Julianna (a lőcsei fehér asszony nagynénje) által 1711-ben alapított ösztöndíj, valamint az 1735-ben Wittenbergben elhunyt győri Poldt Mátyás és az 1746-ban ugyanott meghalt muravidéki orvosdoktor, Temlin Mátyás hagyatékai.¹¹

A gyűjtemény profilja

Cassai könyvtára 1725-ben mintegy 3000 kötetet tartalmazott,¹² és a Magyar Könyvtár gyűjteményének alapját, törzsállományát képezte. Ha az adományt az 1725-ös wittenbergi egyetemi könyvtár kontextusában vizsgáljuk, világossá válik, hogy Cassai hagyatéka igen jelentős adomány volt, amely jelentősen bővítette az egyetemi könyvtár teljes állományát, hiszen Cassai gyűjteménye a wittenbergi könyvtár akkori teljes állományának jó negyedét tette ki.¹³

A wittenbergi egyetemi könyvtár akkori állományával ellentétben a Cassai által felépített könyvtár Fitz József szerint sokkal inkább tekinthető szisztematikusan összeállított gyűjteménynek. Cassai a magyar vonatkozású témákra összpontosított, életrajzi érdeklődése a magyarországi száműzöttekről és Wittenbergben végzett munkájukról szóló számos kiadványban is megmutatkozik.¹⁴ És persze gyűjtötte a száműzöttekről szóló irodalmat: könyvtárában megtalálhatók az egykori elítéltek emlékiratai és röpiratai. Olyan nevek tanúskodnak erről, mint Christoph Klesch, Georg Lani, Anton Reiser, Daniel Wilhelm Moller, Christian Seelmann, Johann Baptist Röschel és Matthias Rosner.

Az emigráció kedvelt műfaja a prozopográfiai szempontból igen jelentős forrásértékkel bíró alkalmi nyomtatvány. Születésnap és névnap, esküvő és temetés, üdvözlő

¹⁰ Peer PASTERNAK, *Nicht nur Resteverwertung: Die Verwendungen der Wittenberger Universitätsfondation nach 1817*, Halle–Wittenberg, Institut für Hochschulforschung (HoF) an der Martin-Luther-Universität, 2022. https://www.hof.uni-halle.de/web/dateien/pdf/ab_120.pdf (Letöltés: 2025. április 15. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

¹¹ Ung. Ms. 28b és 28e; BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 13–14].

¹² Gerhard WEISSENBORN, *Die Wittenberger Universitätsbibliothek (1547–1817) = 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, hg. Kurt ALAND, Halle (Saale), Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1952, I, 355–376, itt 357.

¹³ WEISSENBORN, 358; vö. Hildegard HERRICHT, *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Wittenberg*, Halle (Saale), Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 1977, 6.

¹⁴ FITZ, 129.

és búcsúversek tartoznak ide, és szinte kínálják magukat a digitális bölcsészeknek hálózatelemzésre és adatvizualizálásra.¹⁵

A könyvtárban sok Wittenbergensia is található, köztük számos disszertáció és értekezés, a rektorok és dékánok székfoglaló beszédei, amelyek Cassai wittenbergi egyetemi munkásságához kapcsolódnak, de a 17. századi wittenbergi egyetemről is tanúskodnak.¹⁶

Cassai gyűjteménye a következő évszázadokban tovább gyarapodott, kezdetben Wittenbergben, majd később Halléban, köszönhetően a magyar diákoknak és különösen alapítványa ösztöndíjasainak. A 18. század közepére már kialakult az az elvárás, hogy a volt Cassai-ösztöndíjasok hazatértükkor egy-egy könyvüket adományozták a könyvtárnak. Ez a szokás mind a gyarapodási naplóban (Ung. Ms. 1), mind a possessorbejegyzésekben jól nyomon követhető. A könyvtár legjelentősebb kiegészítése viszont az volt, hogy 1755-ben az alapítvány költségén megvásárolták a Wittenbergben 1747-ben elhunyt irodalomtörténész, Michael Rotarides kézirat-hagyatékát.¹⁷

A Magyar Könyvtárból jelenleg összesen 8204 tétel szerepel a teljességre törekvő hallei OPAC-ban (1600 előtti címek: 829; 1700 előtti: 4090; 1800 előtti: 6789). A kötetek tényleges száma ennél lényegesen alacsonyabb, mivel számos konvolutumot kell figyelembe venni.

Dorothea Sommer 2005-ben még legegyszerűbben a VD17 adatbázisa alapján tudta szűrni a Magyar Könyvtárból származó és jó eséllyel az eredeti Cassai-hagyatékhoz sorolható címek megoszlását. Vizsgálata 669 Wittenbergben nyomtatott művet tárt fel. A 17. századi anyagban a latin nyelv még egyértelmű túlsúlyban van a némettel szemben. Ugyanebből az időszakból (1600–1699) Sommer 770 disszertációt talált a Cassai-könyvtárban, amelyek 290 teológiai, 384 filozófiai, 12 orvosi, 12 jogi, 23 fizikai és 3

¹⁵ Például MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban* (PhD-disszertáció kézírata), Budapest – Wien, ELTE, 2020, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/58200>; NAGY Andor, *Tisztviselői életpályák: A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1750–1650)*, Budapest, Korall, 2024.

¹⁶ GÁBOR Kálmánné KLEMENT Ildikó, *A Halle-Wittenbergi egyetem magyar könyvtárának története és állományának alakulása 1755-ig* (PhD-disszertáció kézírata), Szeged, JATE, 1983; [GÁBORNÉ] KLEMENT Ildikó, *Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében: A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése*, Magyar Könyvszemle, 1985/3–4, 210–224; GÁBOR [KLEMENT] Ildikó, *Die Bibliothek der in Wittenberg studierenden Ungarn in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1986, 442–447.

¹⁷ Vö. SCHRÖDL József, *Rotarides Mihály kézírataiból (Adparatus ad historiam ecclesiasticam Hungariae)*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1904, 135–164; GRAGGER Róbert, *Egy magyar tudós sorsa: Rotarides Mihály = Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére*, szerk. LUKINICH Imre, [Budapest], [Budapesti Hírlap ny.], 1925, 437–452; PAUL KÁRPÁTI, SZENT-IVÁNYI Béla, TARNAI Andor, *Das Stammbuch von Michael Rotarides = Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung: Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag*, hg. Alexander V. ISAČENKO, Wilhelm WISSMANN, Hermann STROHBACH, Berlin, de Gruyter, 1965, 214–230; PÁLFI, *Katalog*, 15.

történeti értekezésre oszlottak.¹⁸ Bucsay Mihály katalógusa szerint a Magyar Könyvtár közel 800 RMK-tételt tartalmaz, köztük több mint 300 unikális példányt.¹⁹

A gyűjtemény hányattatásai a 18–21. században

1725-ös alapítása óta a Cassai-könyvtár számos – többnyire történelmi események okozta – krízisen ment keresztül, amelyek veszélyeztették állományának biztonságát, és valószínűleg ezekre vezethetők vissza a szembetűnő veszteségek is. Sajnos, e hányattatások következtében még nem sikerült igazán kielégítő megoldást találni arra, hogy helyreállítsák e gyűjtemény eredeti kontextusát, amely oly lényeges alkotóeleme volt az egykori wittenbergi egyetem könyvállományának. A könyvtár veszteségeivel, felosztásával kapcsolatos eseményeket már több alkalommal is ismertették,²⁰ ezért itt most csak néhány, a gyűjtemény története szempontjából különösen jelentős dátum és költöztetés szerepel.

A könyvtár kezdetben Cassai egykori lakásában kapott helyet, a wittenbergi Augusteum egyik melléképületében, amelynek főépületében az egyetemi könyvtár is működött.²¹ Cassai könyvtárát kezdetben magyar diákok gondozták, és hosszú éveken át a Wittenbergben tanuló magyarok találkozóhelye és közösségi terme volt. Bartholomaeides így számol be erről: „Itt jöttek össze a magyarországi diákok, itt határoztak ügyeikről és közösen tanácskoztak, [...] itt vezették a könyvtár előjárói a jegyzőkönyvet, melybe az emlékezetre méltó dolgokat feljegyezték.”²²

¹⁸ Dorothea SOMMER, *Die Ungarische Bibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle (Saale) = Bibliotheca Nationis Hungariae: Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Der Katalog aus dem Jahr 1755, Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest*, hg. Ildikó GÁBOR [KLEMENT], Silke TROJAHN, mit Beiträgen von István MONOK, Dorothea SOMMER, Hildesheim, Olms, 2005, 25. Gábor Kálmánné Klement Ildikó az 1755-ös katalógus tételeit elemzi hasonló módon: [GÁBORNÉ] KLEMENT, *Külföldön tanuló*, 215–217.

¹⁹ BUCSAY Mihály, *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban, Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale (Nachtrag zur älteren ungarischen Nationalbibliographie)*, Budapest, Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése, 1941. Az unikumok ilyen tömegének értelmezéséhez lásd Varjas Béla idevágó kritikus recenzióját: VARJAS Béla, [recenzió], *Magyar Könyvszemle*, 1941/3, 298–300. Vö. OBÁL Béla, *Hungarica Vitebergensia: Libri unici ex bibliotheca nationis Hungaricae universitatis Halensis cum Vitebergensi consociatae*, Halis Saxonum, Wischan & Burkhardt, 1909.

²⁰ KARL GERHARD, *Die Ungarische Nationalbibliothek der Universität Halle-Wittenberg = Beiträge zur Bücherkunde und Philologie: August Wilmanns zum 25. März 1903 gewidmet*, Leipzig, Harrassowitz, 1903, 141–158; RAFFAY, *A hallei magyar könyvtár*, 246–248; RAFFAY, *A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos*, 55–57; BUCSAY, 7–12; SOMMER, *Die Ungarische Bibliothek*, 25–27.

²¹ BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 16].

²² „Hic conveniebant ciues Pannonnes, hic de commodis suis deliberabant et in commune consultabant [...] hic ducebatur a praefectis bibliothecae protocollum in quod notatu digna inferebantur.“ BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 16–17]. Az idézeteket saját fordításomban közlöm. Vö. Ralf-Torsten SPELER, „Hic conveniebant ciues Pannonnes“: *Wissenschaftliche Beziehungen zwischen Ungarn und den Universitäten Wittenberg und Halle von der Gründungszeit bis zur Gegenwart anhand der Universitätsakten = Grenzen überschreiten: Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft*, hg. Thomas BREMER, Halle (Saale), Stekovics, 2001, 29–42.

A könyvtár első megpróbáltatása a hétéves háború idején jött el a poroszok által megszállt Wittenberg városának osztrák ágyúzása során, 1760-ban. Az akkori magyar custos, Madáts Péter az Augusteum már égő épületéből egy pincébe menekítette a könyvtárat, amelyet mind a védekező poroszok, majd – Wittenberg kapitulációja után – mind a győztes osztrákok raktárként használtak. Madáts 1763. augusztus 27-én így számolt be a történetekről a rektornak:

Ebben az ostromban, miután már belefáradtam a cipekedésbe, és nagy volt a nehézség és a veszély, olyan embereket kellett a könyvtár költöztetésére befognom, akiket azelőtt nem is ismertem. Sőt, mivel nem maradt hely, ahova ezeket a dolgokat menthettem volna, sok könyörgés után egy porosz készlettel teli pincében kellett elhelyezni és így átadni a poroszoknak. Az ostrom végétével a raktár és minden, ami a pincében volt, az osztrákok kezébe került.²³

E háborús zűrzavar után is számos veszteség érte a könyvtárat. A napóleoni háborúk még súlyosabb csapást mértek rá. Wittenberget 1806 októberében a francia hadsereg bekvártélyozása veszélyeztette, aminek következtében a könyvtárat is ki kellett üríteni Cassai egykori lakásából. Az egyetemi könyvtár helyiségeibe költöztették át.²⁴ 1813 júniusában, amikor a franciák visszatértek Wittenberg alá, az erődített város ismét fegyveres konfliktusba keveredett velük. Az akadémiai épületeket katonai kórháznak rendezték be, ezért 24 órán belül ki kellett őket üríteni. Gottlob Wilhelm Gerlach, az egyetemi könyvtár akkori custosa így számol be erről az evakuálásról:

Mivel az erődítési munkálatokhoz 3000 munkást hívtak a városból és a környékről, teljesen hiányoztak a megfelelő munkászek a költöztetendő könyvek elszállítására. Elsősorban nőket és gyerekeket lehetett bevonni. A könyveket ők hányták zsákokba és cipelték a kijelölt helyre. A rendet illetően csak annyi volt az elvárás, hogy az akadémiai és a Ponickau-féle könyvtárakat külön-külön kupacokba szórták.²⁵

A drezdai Oberkirchenrat utasítására, amely akkoriban az egyetemet felügyelte, a magyar könyvtárat Drezda felé szállították az Elbán, az egyetemi könyvtár könyveivel együtt összesen 333 ládában és zsákban. A két hajót viszont Meissen közelében a francia hadsereg előőrsei állították meg Seuselitznél, amely sereg Grossenhainnál 25.000 emberrel állt. Időközben az orosz hadsereg kozákjai is megérkeztek, és elrendelték a hajók kirakódását. Gerlach beszámol egy szóváltásról az oroszokkal a frontok találkozása során:

²³ GERHARD, 147.

²⁴ BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 16].

²⁵ *Die Rettung der Wittenberger Universitäts = Bibliothek durch deren ersten Custos M. Gottlob Wilhelm Gerlach, jetzt ordentlicher Professor der Philosophie an der Universität Halle: Zur Geschichte des Jahres 1813*, Halle, Julius Fricke, 1859, 11–12.

Amikor [a kormányos] a túloldalon partra szállt, az orosz herceg a következő szavakkal közeledett hozzá: „Tudom jól, mi a rakományotok, ez Luther és Melanchthon könyvtára, meg kell mentenünk, de a hajókra gyorsan szükségem van, mert ott fent (a Seuselitz feletti sziklákra mutatra) már jönnek az ellenségeink.” Ennek a derék embernek a nevét sajnos nem sikerült ki-nyomozni.²⁶

A szállítmányt Wittenbergből kísérő Gerlach custosnak sikerült eljuttatnia a könyveket a Meissen melletti Seuselitz kastélyába.

Gerlach eközben nyugodtan élt, [...] a derűs napokon az átázott ládák és könyvek szárításával volt elfoglalva, látta Seuselitz dombjairól a francia főse-reget az Elba bal partján Lipcse felé vonulni, és tisztán hallotta a lipcsei csatát is. Amikor a szövetségesek döntő győzelmének híre eljutott hozzá, komolyan fontolóra vette, hogy elhagyja száműzetését és visszatér az egyetemre.²⁷

A könyvtárat csak 1816-ban sikerült visszaszállítani Wittenbergbe. A napóleoni há-borúk következtében Wittenberget és más szász területeket a bécsi kongresszuson leválasztották Szászországról, és Poroszországhoz csatolták. A wittenbergi egyetemet 1817-ben egyesítették a halleival, III. Frigyes Vilmos porosz király alatt. Az egye-sülési okirat rendelkezései szerint az egyetemi könyvtár egy része a Wittenbergben alapítandó *Predigerseminar*ban maradt, míg az egyetemi könyvtár másik része és vele együtt a Magyar Könyvtár, valamint a Ponickau-gyűjtemény 1823-ban Halléba ke-rültek. Ez a harmadik szállítás is vízi úton történt, ami megint csak nemigen volt kedvező a könyvek állagának és a könyvtár rendjének.

Hat esztendeig ömlesztve kallódtak a Magyar Könyvtár nyomtatványai és kéz-iratai a hallei egyetemi könyvtár helyiségeiben. Végre 1829-ben ismét megjelentek a magyar diákok Halléban, és Stenczel Hugó és Kalchbrenner Károly személyében kijelölték a könyvtár két új magyar custosát.²⁸ A gyarapodási naplóban (Ung. Ms. 1) számolnak be a könyvgyűjtemény átvételéről, a könyvtár áldatlan állapotáról, a 15 esztendőss porrról és a könyvtár revíziójáról Caspar Schuleck 1813-as katalógusa alap-ján. Elmondják, hogy a katalógusban szereplő 160 könyv, köztük értékes Rotarides-kéziratok eltűnését kellett megállapítaniuk.²⁹

Az 1921-es év a harmadik fordulópontot hozta a Cassai-könyvtár számára. Arra való hivatkozással, hogy az első világháború után Halléban a magyar diákok száma

²⁶ Uo., 26.

²⁷ Uo., 29.

²⁸ Ung. Ms. 28e: 59, 62–63, 68–69, 106–107.

²⁹ PÁLFI, *Katalog*, 15. A Schulecknél felsorolt 21 Rotarides-kéziratból hét tétel került a hallei egyetemi könyvtárba, melyek közül ma hat kötet van meg: Ung. Ms. 29–31, 33–35. Két fennmaradt Rotarides-kéziratot (Ung. Ms. 36 és 37) Schuleck nem ehhez a gyűjteményhez sorolt.

csökkent, a berlini egyetem első hungarológus professzora, Gragger Róbert kezdeményezésére a Magyar Könyvtárból terjedelmes és értékes állományt vittek el, és az újonnan alapított Berlini Magyar Intézet könyvtárába helyezték el letétbe.³⁰ Mind ez a hallei egyetemi könyvtár,³¹ az alapítványok és a Magyar Könyvtár fölött 1818 óta kurátori jogokat gyakorló *Collegium der Wittenberger Professoren*,³² az Adolf von Harnack vezette *Beirat für Bibliotheks-Angelegenheiten*,³³ valamint a Magyarországi Evangélikus Egyház³⁴ tiltakozása ellenére történt. A porosz kultuszminiszter elrendelte a Cassai-könyvtár azon könyveinek és kéziratainak kölcsönzését, amelyek magyar nyelven íródtak vagy Magyarországra vonatkoznak, amennyiben nem a mezőgazdaságról szólnak.³⁵ Azt is kikötötték, hogy a könyvtárat az intézet helyiségeiben külön kell felállítani és külön katalogizálni. Berlinbe 1536 kötetet, köztük 105 kéziratot vittek el. A teológiai irodalom Halléban maradt. A berlini letét végül 2006 és 2009 között került vissza a hallei ULB-ba.

Custosok, katalógusok és veszteségek

A Magyar Könyvtár az évszázadok során növekedést és veszteséget is megélt. A gyűjtemény katalogizálása ezért változó tartalommal és minőségi szempontból is változó eredménnyel történt. Bucsay Mihály, Pálffy Miklós és Dorothea Sommer lényegében feldolgozták a könyvtár katalogizálásának történetét.³⁶ A régebbi katalógusok a gyűjtemény állományát egyes történelmi időmetszetekben írják le. Minél korábbi keltezésű egy katalógus, annál közelebb áll a Cassai-könyvtár eredeti törzsállományához.

Sajnos a Cassai által összeállított első könyvkatalógus nem maradt fenn. Az egyetemi irattárban csak egy keltezetlen dokumentum található, amelynek címe: *Catalogus*

³⁰ Guido Edler von GOUTTA, *Erste Auskunft über die ungarische Nationalbibliothek in der Universitätsbibliothek Halle*, z.T. im Ungarischen Institut der Universität Berlin, Halle, Universitäts- und Landesbibliothek, Halle (Saale), ULB, 1939; RÓZSA Mária, *Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1988/4, 304–310; BRANDT Györgyi, *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása: Gragger Róbert a berlini egyetemen* (PhD-disszertáció kézírata), Budapest, ELTE, 2010, 66–84, <http://hdl.handle.net/10831/45587>; BRANDT Györgyi, *A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae a berlini egyetem Magyar Intézetének hungarológiai könyvtárában* = „Taníts minket úgy számlálni napjainkat ...”: *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, GÉRA Eleonóra, RICHLY Gábor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 83–98.

³¹ BRANDT, *A hungarológia*, 72–73; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 88–89.

³² BRANDT, *A hungarológia*, 73; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 89.

³³ BRANDT, *A hungarológia*, 74–76; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 90–91.

³⁴ BRANDT, *A hungarológia*, 77–79; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 92–93.

³⁵ BRANDT, *A hungarológia*, 75–76; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 90–91. A mezőgazdasági irodalom a hallei agrárképzésekre tekintettel kapott mentességet.

³⁶ BUCSAY, 12–15; PÁLFFY, *Katalog*, 12–17; Dorothea SOMMER, *Die Ungarische Bibliothek zu Halle: Eine Geschichte von nicht geschriebenen, verschollenen, gedruckten und digitalen Katalogen* = *Grenzen überschreiten*, 43–53.

*Bibliothecae Hungaricae a. b. memoriae viro, Dn. M. Georgio Michaelis Cassai Steinensi Hungaro, Facultati Philosophicae in Academia Wittebergensi Adscripto, relictæ.*³⁷ A leg-regebbi – eredetiben megőrzött – kéziratos katalógus Halléban az, amelyet Caspar Schuleck 1813-ban, a napóleoni háborúk zűrzavaros időszakában írt.³⁸ Röviddel e katalógus elkészülte után a wittenbergi könyvtárat és különgyűjteményeit a fent leírtak szerint elszállították, majd felosztották. Ezt megelőzően, 1740-ben Georg Gregusch és Gottlieb Mezirobrodsky könyvtárosok már megkezdték egy katalógus kinyomtatását, de annak kiadását honfitársaik tiltakozása után a wittenbergi egyetem rektora leállította, mivel a Habsburgok valláspolitikája miatt drákói intézkedésektől tartottak, ha a könyvtár és főleg az ösztöndíjalap közismert lesz.³⁹

A könyvtár első ismert részletes és teljességre törekvő katalógusát 1755-ben Adam Látsny, az akkori custos állította össze. Ez a katalógus a Rotarides-gyűjtemény megvásárlása alkalmából készült. Gondosan összeállított műve: *Catalogus librorum Dissertationum & manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientum ex bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus* sem Wittenbergben, sem Halléban nem maradt fenn. Schuleck 1813-as katalógusa is Látsny katalógusának ismerete nélkül készült el Wittenbergben.⁴⁰ Az 1755-ös katalógus egyetlen másolati példánya a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban található. Ebben a jegyzékben 341 könyv, 485 disszertáció és több mint 100 kézirat szerepel.⁴¹

Gragger Róbert 1920–1921-ben többek között a feldolgozatlansággal és az évszázadok alatt elsenvedett veszteségekkel (melyeket ő a gyűjtemény elhanyagoltságának tudott be) indokolta a könyvtár Berlinbe való átköltöztetésének szükségességét.⁴² A fent leírt háborús hányódások ismeretében viszont felesleges volna e tényleges veszteségeket a magyar custosok nyakába varrni. Szorgalmas másolóként éppen e diákok érdeme, hogy az elveszett Rotarides-kéziratok némelyike legalább másolatokban fennmaradt.⁴³ Illetve az is valószínűsíthető, hogy egyesek az időrabló másolás helyett a hazahozást tekintették a megőrzés praktikus módjának, ami hozzájárultott néhány kézirat megmeneküléséhez.⁴⁴ Gragger érvelését utólag beárnyékolja az a

³⁷ UAH, Anh. A. 26. Vö. PÁLFY, *Katalog*, 37–38.

³⁸ Ung. Ms. 4.

³⁹ GERHARD, 140; PÁLFY, *Katalog*, 13.

⁴⁰ PÁLFY, *Katalog*, 14.

⁴¹ OSZK, Quart. Lat. 16. Kiadása: *Bibliotheca Nationis Hungariae*.

⁴² BRANDT, *A hungarológia*, 68–69; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 87–88.

⁴³ Rotarides *Auctorum et scriptorum Hungariae praecipuorum catalogus alphabeticus* című műve több másolatból ismert, például Johannes Geitz 1759-es másolatából, melyet az MTAK mikrofilmje alapján digitalizáltak: <https://real-ms.mtak.hu/22508/>, valamint Hrabovszky György 1787-es másolatából: Soproni Evangélikus Levéltár, 1389: 2–95. Vö. PÁLFY, *Katalog*, 13, 16.

⁴⁴ Johannes Burius *Micae* című kéziratának egyik pozsonyi példánya (Lyceálna knižnica, Rkp. zv. 333: *Micae Micarum Burianarum collectae per Mich. Rotharidem*, 1742.) valószínűleg még Wittenbergből került oda, vö. PÁLFY, *Katalog*, 13. Ugyanakkor több okból sem meggyőző Gábor Kálmánné Klement Ildikó feltételezése, hogy az ún. *Matricula Molleriana* egyik budapesti példánya (OSZK, Fol. Lat. 2110) a Magyar Könyvtár elveszett kéziratával lenne azonos, GÁBOR [KLEMENT], TROJAHN, 33.

tapasztalat, hogy az állomány kilencvenvalahány éves berlini kirándulása sem volt nemtörődömségtől, kockázatoktól és veszteségektől mentes. A leltárkönyv eufemistikusan *Kriegsverlust*nak nevezi azt a jelenséget, ami – hogy, hogy nem – mindig a legértékesebb darabokat sújtja (például Ung. Ms. 32, 75, 100), pedig a robbanás és a tűzvész elvben nem válogathatna.

Segédletek és Desiderata

A nyomtatott állományt ma már teljesen feltárja a hallei ULB OPAC-katalógusa, de még mindig igen hasznosak Bucsay Mihály és Pálffy Miklós kézikönyvei, valamint Adam Látsny 1755-ös katalógusának Gábor Kálmánné Klement Ildikó által a modern bibliográfiákkal egyeztetett, illetve a fennmaradt példányokkal összenézett kiadása.⁴⁵

A kéziratállományban mintegy 3000 kora újkori személy azonosítható (szerzők, címzettek, másolók, possessorok). Ezen gyűjtemény katalógusaként mind 2006 előtt Berlinben, mind jelenleg Halléban Pálffy Miklós nyomtatott kézikönyve szolgál. Bevezetőjében Pálffy hangsúlyozza, hogy a katalógus saját munkája, nem pedig Heinrich Reinhold évtizedekkel korábban készült kéziratának sajtó alá való rendezése.⁴⁶ Ez a kijelentés némi árnyalásra szorul. Tény, hogy Reinholdnak a könyvtárból való távozása után (jórészt a nyomtatványok közt) felfedezett 42 rövidebb kézirat feldolgozása már nem lehet az ő munkája, ezt valóban Pálffy végezhette el. De az is tény, hogy a Halléban dolgozó Pálffynak – egy rövid látogatástól eltekintve – nem volt lehetősége az akkoriban Berlinben őrzött 105 igen terjedelmes kézirrattal részletesen foglalkozni. Ebben mindenképp támaszkodnia kellett elődei eredményeire, elsősorban Reinhold majdnem nyomdakész segédleteire. Hogy ez valóban így történt, kiderül abból, hogy az amúgy igen pontosan dolgozó Reinhold minden hibája (téves olvasata, téves azonosítása, névtévesztése) egy az egyben utat talált Pálffy nyomtatott kézikönyvébe. A filológiában gyakran előfordul ilyesmi, nincsen benne semmi furcsaság. Az viszont ritkaságszámba megy, hogy Pálffynál a leíró katalógus és a betűrendes névmutató nem feltétlenül találkoznak össze. A mutatók nem a leírásokat tárják föl, hanem korábban önállóan készült cédulakatalógusokra mennek vissza (ezek is Reinhold és Pálffy közös munkája).⁴⁷

Ez alapján kijelenthető: bármennyire is kényelmes, hogy a kéziratgyűjteménnyel foglalkozó könyvtárosok és kutatók Pálffy nyomtatott kézirat-katalógusára támaszkodhatnak, ez a feladat még nincs teljesen kipipálva. Szükség lesz még egyszer

⁴⁵ BUCSAY; PÁLFY Miklós, *Bibliographische Seltenheiten der Hallenser ungarischen Bibliothek*, Halle, Niemeyer, 1967; GÁBOR [KLEMENT], TROJAHN. Az említettekén kívül – a letét visszaszállítása kapcsán – külön katalógus készült a Berlinben őrzött állományhoz is: *Hungarica-Sammlung aus Wittenberg und Halle an der Teilbibliothek Finno-Ugristik der Zweigbibliothek Fremdsprachlichen Philologien der Humboldt-Universität*, hg. SIMON-SZABÓ Ágnes, Berlin, Institut für Finno-Ugristik, 2007.

⁴⁶ PÁLFY, *Katalog*, 18. Reinhold munkásságának ismertetése és méltatása: *uo.*, 17.

⁴⁷ PÁLFY, *Katalog*, 18.

valamilyen formában „a Pálffy” revíziójára – kár, hogy ehhez a munkához már nem lehet minden olyan kéziratkötetet újra kézbe venni, melyek még az ő működésének idején, 1945 előtt megvoltak.

További feladat a Magyar Könyvtárból évszázadok során eltűnt tételek felkutatása. Nyomtatványok jó eséllyel maradtak Wittenbergben is, ezeket az ottani Forschungsbibliothek most is folyó katalogizálása napvilágra hozhatja. Elszármazott kéziratok is felbukkanhatnak (leginkább a Kárpát-medencében), akár wittenbergi másolatként, akár eredetiben „hazahordva”, amire fent láthattunk már példákat. Az előkerülő tételek azonosításában pedig jó szolgálatot tehetnek – akár az 1813-ban beragasztott jelzetcímkék hiányában is – a még Wittenbergben akkurátusan készült katalógusok: Adam Látsny 1755-ös és Caspar Schuleck 1813-as munkái.

CSEPREGI ZOLTÁN

tanszékvezető egyetemi tanár

Evangelikus Hittudományi Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék

zoltan.csepregi@lutheran.hu

Bibliotheca Nationis Hungaricae

*The Hungarian Library of Wittenberg-Halle as a Trace of Early Modern Lutheran
Peregrination*

Abstract: The library in Halle today is the most important organically structured collection of early modern Hungarian peregrination outside the Carpathian Basin. The manuscript collection of the Hungarian Library of Wittenberg-Halle identifies some 3000 early modern individuals (authors, recipients, copiers, possessors). The types of documents (letters, albums, lecture notes), together with occasional printed material, are excellent for analysing the network of contacts and evaluating the content of studies abroad. The collection also includes the administration of scholarships for students in Hungary (applications, decisions, accounts), and the documentation of book acquisitions (last wills, book donations, catalogues). The study aims to outline new research possibilities, while taking stock of the results to date.

Keywords: Wittenberg University, emigration, peregrination, last will, foundation

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)